

Adventní a vánoční zvyky na Kladensku a Slánsku

Zdeněk Kuchyňka

Ve čtyřech slovech „*Narodil se Kristus Pán*“, kterými začíná jedna z nejznámějších koled, je shrnuta podstata vánočních svátků, které spolu s Velikonocemi patří k největším svátkům křesťanského roku. Samotné slovo Vánoce, v němž slyšíme ohlas německého *weih – nachten*, tedy posvátné noci, navozuje pocit čehosi tajemného, co přesahuje běžný denní život člověka. Na rozdíl od Velikonoc, které jsou spojeny se židovským svátkem pesach a tudíž závislé na lunárním cyklu, mají Vánoce v kalendáři své pevné místo. Od 4. století se v Římě slavil svátek narození Ježíše Krista, tedy vtělení Bohočlověka, „zjevení v těle“, 25. prosince. A toto datum převzal postupně celý křesťanský svět.

Italský mistr: Narození Páně, Vlastivědné muzeum Slaný

Advent

Podobně jako velikonočním svátkům předchází přípravné čtyřicetidenní období půstu, mají přípravné období i Vánoce. Říká se mu advent, podle latinského slovesa *advenire* = přicházet, protože narozením Krista přichází na svět Mesiáš, Spasitel. První neděli adventní začíná i církevní rok. Může to být nejdříve 27. listopadu a nejpozději 3. prosince, protože do Narození Páně, což je 25. prosince, musí zbývat čtyři neděle. I advent je pro křesťany obdobím pokání a půstu, ale na rozdíl od čtyřicetidenního půstu před Velikonocemi, to tentokrát není tak přísné. Zakázáno je sice hlučné veselí, dokonce i svatby, ale máme tu za to pochůzky

Barborek, Mikuláše, Lucek, Perucht a dalších nadpřirozených bytostí. K adventu patří i ranní bohoslužby před svítáním, kterým se říká roráty podle začátku vstupní modlitby **„Rorate coeli de super... Rosu dejte, nebesa, shůry...”** Protože jde o bohoslužbu před svítáním a elektřina dřív v kostelech nebyla, každý věřící si s sebou musel přinést svíčku, a ta když dohořívala, vypálila do lavice důlek. Takovéto památky na generace lidí, kteří chodili na roráty, najdete v mnoha kostelech i na Kladensku a Slánsku. Rorátní svíčka mohla být kromě klasického sloupku i ve formě turbanu nebo věnečku, jaké jsou uloženy ve sbírkách Vlastivědného muzea ve Slaném a Městského muzea ve Velvarech.

Novodobým symbolem adventu je věnec z chvojí se čtyřmi svíčkami, které se zapalují postupně o každé ze čtyř adventních nedělí.

Dobu adventu zalidnili naši předkové postavami, z nichž některé sice nesou jména světců, či světic, ale svým vzhledem a skutky mají do svatých skutečně daleko. 4. prosince měly chodit „barborky“, což jsou dívky, které se tady u nás na Kladensku oblékaly do bílého dlouhého oděvu, obličej si pomoučily a do ruky si vzaly košíček s cukrovím. Stochovský farář Karel Procházka obcházení barborek zaznamenal ještě na začátku tohoto století a už tehdy vyjádřil podiv nad tím, že se tento zvyk, jinak udržovaný třeba na Chodsku, udržel i v průmyslovém a hornickém Kladensku. Uvedl tehdy, že se s ním setkal v Čelechovicích. Barborky obcházely domy, zkoušely děti z náboženství a modliteb a na konec je podělily cukrovím. Patřilo k tomu i povídání: *„My tři Barborky jsme, z daleké krajiny jdeme a dárky vám neseme. Neseme, neseme, to velice krásné, kdo se modlit bude, tomu je dáme, a*

kdo nebude, tomu nalupáme.“ Ještě za 2. světové války chodily v Hřešicích barborky – děti dávaly za okno punčochu a čekaly, až se ozve zvoneček a přijdou Barborky – ty vyzývaly k modlení a v punčoše za oknem pak děti měly bonbóny, ovoce, ale i uhlí a brambory.

Možná jste si v některé pohádce všimli, že místo klasického bu-bu-bu, strašidla pronášejí tajemné „mulisi, mulisi“. Jde o průpovídku, která také souvisí s obchůzkami barborek. Ty při výzvách k modlení mumlaly: „Modli se, modli se!“, což ale znělo spíš jako „Muli se, muli se!“, a strašidelné zaříkadlo bylo na světě.

Obchůzky barborek se do dnešních dnů neudržely, ale stále ještě se 4. prosince řezou větvíčky třešní nebo višní, tzv. barborky, a dávají do vázičky na teplé místo. Ob den se jim má vyměňovat voda a ony pak na Vánoce rozkvetou. Větvíčku s květy si dívky dávaly za šněrovačku, když šly na Štědrý den na půlnoční, a který chlapec jim ji vzal, za toho se měly vdát.

Po svaté Barboře je 6. prosince sv. Mikuláše, kterého se v minulých letech nepodařilo nahradit dědou Mrázem, a snad se ho ani dnes nepodaří nahradit Santa Clausem. Nejprve připomeňme, kdo to vlastně sv. Mikuláš byl. Jde o biskupa, který žil na přelomu 3. a 4. století, a historie i legendy z něj udělaly přítele dětí a ochránce v nouzi. V tom nejznámějším příběhu sv. Mikuláš hodil po třikrát v noci třem chudým dívkám váček zlata, aby z nich otec kvůli dluhům nemusel udělat prostitutky. Proto od Mikuláše čekáme dárky.

Ještě v poměrně nedávné minulosti se v předvečer jeho svátku dávaly za okna punčochy nebo talíř, do nichž Mikuláš dětem nadělil ovoce, ořechy nebo nějaké jiné pamlsky. Dnes už ale známe jenom klasickou obchůzku Mikuláše s čertem a andělem

večer 5. prosince. Také dárky, které roznášejí, se trochu proměnily, i když v některých rodinách zůstává pořád jenom u ovoce a cukroví.

Období první republiky přineslo i jednu novinku. Podle vzpomínky Bohumila Žvachty procházeli Motyčínem firemní Mikulášové, kteří byli živou reklamou příslušného obchodu a nabízeli například nákupy bez peněz, tedy na splátky, což mnozí lidé před Vánocemi využívali.

Vánoční trhy

K předvánočnímu období patřily ve městech vánoční trhy, na nichž se prodávaly vánoční stromky, především smřčky a výjimečně i jedle, teprve za druhé světové války se podle pamětníků začaly objevovat i borovičky. Venkované pochopitelně vánoční stromky z města nevozili, ale kupovali je od hajného přímo z lesa.

Zvyk zdobit vánoční stromeček je u nás až poměrně pozdního data. Obvykle se spojuje s rokem 1812 a ředitelem Stavovského divadla Liebichem, který uspořádal pro své přátele oslavu Štědrého dne u ozdobeného stromku. Obvykle se k tomu dodává, že Liebich se v té době potýkal s finančními problémy a jeho přátelé mu na stromek jako dárky pověsili směnky, které vykoupili od jeho věřitelů. Znalec lidových zvyků Čeněk Zíbrt v roce 1924 připomněl, že o vánočním stromku psal poprvé v polovině 19. století etnograf a archeolog Václav Krolmus. Nazýval ho ovšem „plodný, rajský neb májový stromek“ a přidal k tomu německý název „Christenbaum“, z čehož lze usuzovat, že český název „vánoční stromek“ se v té době ještě nevžil. V samotném Zíbrtově rodišti v okolí zámku Orlík přišli se zdobením vánočního stromku Schwarzenbergové v 60. letech 19. století a do vesnických chalup tento zvyk přenášeli studenti z Písku, Tábora a Příbrami. A lze předpokládat, že podobně tomu bylo i na Kladensku a Slánsku a že také tady se vánoční stromky zdobily nejdříve v měšťanských domácnostech ve Slaném a ve Velvarech a teprve odtud se tento zvyk šířil i na venkov. Tady je třeba připomenout slánské piaristické gymnázium,

na něž přicházeli studenti z širokého dalekého okolí, a které tedy sehrávalo stejnou úlohu jako školy ve výše zmíněných městech na jihu Čech. Že to vánoční stromky neměly u nás lehké ani v meziválečném období, ukazuje kritika tohoto zvyku vedená z pozic národního hospodářství. Její autoři vyčíslovali škody, které kácením 300 tisíc stromků ročně vzniknou, a doporučovali nahradit krásné lesní stromky „účelnými náhražkami“.

Kromě stromků bylo možno na vánočním trhu koupit i jmelí, zelené nebo obarvené na zlato, zlacené a stříbřené šišky, černé a červené „františky“, které prodavači zapalovali, aby ukázali, že ty jejich voní nejpěkněji. Zvyk zavěšovat do místnosti jmelí k nám z anglosaského světa pronikl až na přelomu 19. a 20. století. Jeho prodej na trhu ve Slaném doprovázela ve 20. letech kořenářka z Řevničova radami o užívání jmelí („mejlí“) jako prostředku pro zažehnání všech nemocí. Kousek jmelí nošený v peněženke měl zajistit peníze. A pokud se chtěl člověk oženit, měl zavěsit jmelí do místnosti, celý advent myslet na nevěstu a do roka ho čekala svatba.

Samostatná Československá republika dodala předvánočnímu období ještě jeden atribut – vánoční strom republiky. Ten se od roku 1926 vztyčoval na Wilsonově náměstí v Kladně (dnes Náměstí Starosty Pavla) pod Mariánským sousoším. Akce organizoval Československý červený kříž, Okresní péče o mládež a Severočeská jednota a u vánočního stromu republiky koncertovaly Kladenská filharmonie, Středočeská filharmonie a hornické kapely. Při koncertech probíhaly na náměstí veřejné sbírky, jejichž výsledek byl každý den oznamován. V roce 1927 tak bylo vybráno 18.000 Kč, které byly určeny na pomoc sirotkům a nemocným dětem. Stejně jako měla být po roce 1948 zapomenuta masarykovská první republika, přestaly se stavět i vánoční stromy republiky. Tento zvyk se nakrátko obnovil v období pražského jara na konci 60. let, ale normalizaci 70. let už nepřežil.

Výzdoba připomínající svou vnější podobou tradici vánočních stromů republiky se tak objevila až po roce 1989 - nejdříve v Kladně a v roce 1999 i ve Slaném. A od roku 2000 je na kladenském náměstí každoročně rozsvěcován Vánoční strom splněných přání, jehož prostřednictvím dostávají dárky děti z dětských domovů na Kladensku a Slánsku.

Štědrý den

Hlavním svátkem Vánoc býval od 4. století 25. prosinec, tzv. Boží hod vánoční, tedy den, kdy se slavilo narození Ježíše Krista. Ale pro dnešní zesvětštělou společnost je tím hlavním svátkem Štědrý den, kdy se rodina schází u bohatě prostřeného stolu a poté si dává dárky. Nemusíme mít ovšem výčitky svědomí – Štědrý den se slavil i v minulosti, jak dokládá například traktát učeného benediktina Jana z Holešova, pocházející z doby krále Václava IV., tedy z přelomu 14. a 15. století. Je v něm dokonce vysvětleno, proč si v ten den lidé posílají tzv. štědrého večera, tedy dárky. „*Proto, že tj. ten svátek, kdy Otec nebeský seslal všem lidem tohoto světa velký a užitečný štědrý večer.*“ Čímž autor míní narození Spasitele Ježíše Krista.

Zároveň ve svém traktátu popsal řadu zvyků, které se zachovaly až do dnešních časů, nebo alespoň do doby nedávné. Jedním z nich je celodenní půst, který byl i v minulosti obzvlášť tíživý pro děti, takže jim rodiče slibovali, že pokud to vydrží, uvidí večer „zlatoušky na stěně“, tedy takzvané zlaté prasátko. A pokud to nešlo po dobrém, hrozili: „*Jen počkej, najez se a přijde peruchta a vypáře tě.*“

Peruchta byla postava se začerněným obličejem, někdy v řeznické zástěře, na Podřipsku měla nůž a škopík, a v lepším případě hrozila jenom metlou. V tom horším měla rozpárat břicho a vycpat hrachovinou.

V domácnostech, kde se na Štědrý den přísný půst nedržel, se k obědu vařila krupicová kaše, nebo mlékem spařené vdolky s medem nebo s hustým cukerným sirupem, kterým se říkalo piskorky, jinde zase oukrop, čočka nebo hrachová kaše. Tím víc se všichni těšili na štědrovečerní večeři. Někde se jídlo připravovalo za šera, protože se věřilo, že v které chalupě první rozsvítí, tam se nastěhují blechy. Ke stolu všichni přicházeli ve svátečním oblečení a přísně se dbalo na to, aby u stolu nebyl lichý počet lidí, protože by někdo ze stolovníků zemřel. V tom případě se zvali příbuzní, nebo dokonce „dívka z ulice“, která pak po večeři ještě dostala výslužku. V některých rodinách býval na stole vždy jeden talíř navíc, pro nečekaného návštěvníka, později jako

vzpomínka na zesnulé členy rodiny. Z téhož důvodu se v některých rodinách na štědrovečerním stole za každého zapálila svíčka, která se stavěla na prkénko používané jen k tomuto účelu.

Sváteční večeře se skládala ze sedmi nebo devíti chodů, přičemž jedním z typických jídel byl houbový kuba, většinou bylo na stole i maso – kapr ovšem byl původně jenom v rybníkářských oblastech. Což dokládají i vzpomínky Josefa Proška z Třebichovic, že o Štědrém večeru mívali pravidelně zajíce načerno, tedy se sladkou omáčkou. Někde po něm ale následoval klasický vepřový řízek. K řízkům a ke smaženému kaprovi se podával bramborový salát. Místo majonézy, která za první republiky (a někde až do 60. let) nebyla běžnou přísadou, se ale do něj dával sladkokyselý nálev, nebo kysaná smetana. I kapr ovšem býval v našem regionu často místo smažení upravován na černo, tedy ve sladké omácce. Tak ho připravovali pro starší stolovníky na Štědrý večer v Bočkově (Markově) mlýně u Unhoště. Večeře obvykle končila „muzikou“, tedy jakýmsi moučníkem ze sušených švestek, jablek a hrušek s řadou přísad. Na stole samozřejmě nechybělo ovoce, ořechy a vánoční cukroví. K tradičním jablkům po první světové válce přibýly i vzácné pomeranče. V některých

rodinách hospodyně po večeři snědla trochu vařené čočky, aby bylo v rodině dost peněz. Což je zvyk, který se běžně dodržuje na Nový rok.

Obvykle musela být všechna jídla na stole hned od počátku, protože od štědrovečerní večeře se nesmělo odcházet. Kdyby někdo uprostřed jídla odešel, postihlo by ho neštěstí. Neplatilo to ale obecně. Někde nesměla od stolu vstát jenom hospodyně, a to z ryze praktického důvodu, aby jí neutekla kvočna od kuřat. Na venkově, kde ke štědrovečernímu stolu zasedala i chasa, měl u talíře každý i svoji vlastní vánočku, s níž si potom sám hospodařil. V mlýně u Prošků v Třebichovicích jich pekli víc než dvacet a stejné to bylo i v Bočkově mlýně u Unhoště.

Někde nechávali po večeři všechno na stole včetně talířů a příborů, jenom to přehrnuli ubrusem, „aby dušičky sobě z toho mohly pochutnat a vybrat.“ Štědrý večer nebyl ale štědrý jenom pro lidi, bohatší stravy se dostalo i domácímu zvířectvu a nezapomnělo se ani na stromy. Možná si ještě vzpomínáte na zvyk

zachycený Karlem Jaromírem Erbenem v baladě Štědrý večer, tedy, že ovocné stromoví dostává od večere kosti. Vůbec řada štědrovečerních zvyků se vázala k zajištění prosperity hospodářství. Svou roli přitom hrály i hvězdy. Například hospodyně, když šly z půlnoční a viděly hodně hvězd, se radovaly, protože to bylo znamením, že slepice v příštím roce hodně ponesou. Na druhou stranu zase platil zákaz na Štědrý den cokoli kupovat, prodávat nebo půjčovat z domu, aby se nepřivolalo neštěstí – například, kdyby se vydlužilo mléko, přestala by kráva dojit. Řada štědrovečerních zvyků měla také přispět k odhalení osudu. Už u barborek jsme se zmínili o tom, že si děvčata rozkvetlou větvičku třešně dávala za šňěrovačku, když šla na půlnoční, a který chlapec jim ji vzal, za toho se měla vdát.

Nebo se házelo střevícem zády ke dveřím. Když padl špičkou ven, znamenalo to, že se děvče vdá a odejde z domu. Kvůli hádání budoucího zdraví se rozkrajovala jablka napříč – kdo měl z jader hvězdičku, měl zůstat zdravý, kdo měl jádřinec vyžraný červem, čekaly ho nemoci, a když tam měl křížek, už mu pomalu chystali pohřební rubáš. Někde se zase zapalovaly svíčky a komu dohořela nejpozději, měl se dožít nejvyššího věku. Podobně se hádalo i z roztaveného olova, které se vlilo do vody.

Na Štědrý den bylo také možno získat ochranu třeba před bleskem. Když měl někdo na satech tři stehy ušité nití upředenu právě na Štědrý den, neměl ho zasáhnout blesk.

Zajímavé je, jak se k těmto pověrám stavěla církev. Jak zdůraznil stochovský farář Karel Procházka: „*To vše vysvědčuje úctu ke dnům jmenovaným, byť jinak v pověru zabíhalo.*“ A pro nás už to ovšem nejsou ani pověry, ale něco, co může ještě umocnit poezii vánočního času. Stejně jako třeba zpívané koledy.

Boží hod vánoční – 25. prosince

Boží hod vánoční 25. prosince je hlavním svátkem ve vánoční době, protože si jím křesťané připomínají narození Ježíše Krista v betlémském chlévě. Název tohoto svátku pochází z dávných dob, protože v tento den křesťané přicházeli ke stolu Páně, tedy k přijímání, a poté zasedali ke společné hostině nazývané „hody lásky“. Tady je třeba připomenout, že Boží hody jsou v církevním roce tři, další je na Velikonoce a o Svatodušních svátcích. Výjimečnost tohoto svátku spočívá i v tom, že kněží v ten den mohou sloužit tři mše. Tou první je půlnoční, kterou ale dnes běžně počítáme ke Štědrému dnu.

Sv. Štěpán – 26. prosince

Druhý svátek vánoční je časem koledy, k níž patří známá říkanka: „*Koleda, koleda Štěpáně, co to neseš ve džbáně, nesu, nesu koledu, upad jsem s ní na ledu, psi se na mě sběhli, koledu mi snědli.*“ Název koleda je údajně odvozen od římských lednových přání *Calendae Ianuariae*. V naší lidové tradici se z tohoto přání vyvinula obchůzka, která měla přinést štěstí a blaho v rodinném a hospodářském životě. Název koleda pak zahrnul nejenom samotnou obchůzku, ale i dárky, které se při ní nadělovaly, a také písničky a říkadla, které koledníci pronášeli. Zatímco dnes chodí koledovat jenom děti, ve středověku to byl téměř kdekdo – kromě malých dětí a žebravých žáků, prý chodili koledovat i kanovníci od sv. Víta v Praze, rychtář, konšelé, biřici, pivovarští pomocníci a dokonce i nevěstky.

Tím nejdůležitějším při tom byly koledy, tedy obřadní písně, popěvky a říkadla, ve kterých zaznívalo přání zdu v hospodářském životě. Tady se setkáváme s vírou v magickou moc slova, které může přinášet dobro. Stačí jenom připomenout začátky nejznámějších koled: „*Dej Bůh štěstí tomu domu, my zpíváme Pánu Bohu, malému děťátku, Kristu Jezulátku.*“ nebo „*Štěstí zdraví, pokoj svatý, vinšujeme vám. Nejprv panu hospodáři, potom i dítkám.*“ Právě kvůli zpěvu s sebou koledníci nosili i dnes už nevídaný hudební nástroj – bukál, nebo také bukač, což byl hrnec přetažený blánou, ze které koukal svazek koňských žíní, po kterých se přejíždělo rukou a ony vydávaly kvíkové zvuky.

Betlémy

Jak už bylo řečeno, na Boží hod vánoční si křesťané připomínají narození Ježíše Krista v betlémském chlévě. A zobrazování této scény postupně přerostlo ve zvyk stavět o vánocích betlémy. Za počátek tohoto zvyku je ve všech publikacích označována vánoční slavnost o půlnoci 24. prosince 1223 v lese u Greccia v italské Umbrii, kde sv. František z Assisi četl z evangelia při mši u jeskyně s postavenými jeslemi, u nichž byli přivázáni osel a vůl, tak jak slyšel o okolnostech Kristova narození při putování do Svaté země. Nešlo tedy o betlém v dnešním slova smyslu a už autor první české monografie na toto téma stochovský farář Karel Procházka o

mši u Greccia mluví jako o jesličkovém mysteriu, v němž další badatelé vidí základ pozdějších vánočních her. Původní totiž byla úcta k jeslím, v nichž měl Ježíš po narození spočinout. Podpořená ještě přenesením dřevěných betlémských jesliček před obsazením Palestiny muslimy v polovině 7. století do Říma, kde byly uchovávány v kostele S. Maria Maggiore (původně nazývaného S. Maria ad praesepe). Z našeho regionu je jako nejstarší uváděno vystavení takovýchto jeslí připomínajících Kristovo narození v kostele v Buštěhradě po roce 1570.

Podle svědectví K. Procházky bylo v minulém století v některých kostelech v našem regionu zvykem místo stavění jesliček věšet na oltář obraz Narození Páně (ve Stochově do roku 1860; ve Zlonicích až do doby, kdy byl pořízen nový betlém s vyřezávanými figurami, o němž bude řeč ještě dále; v Hobšovicích nechal takový obraz pro kostel namalovat v roce 1880 farář Klement Markrab). Tento zvyk se udržuje dosud v kostele sv. Václava v Kladně – Rozdělově, kde je o vánočním období zavěšována kopie Corregiova obrazu Narození Páně, namalovaná tamějším farníkem PhMr. Josefem Hřebíkem.

Od oltářních obrazů pak už byl jenom krůček k deskovým betlémům, jejichž figury i pozadí byly namalovány na dřevěných deskách. Zbytky takového betléma z přelomu 18. a 19. století s figurami o výšce až 120 cm byly až do roku 1910 ve františkánském klášteře ve Slaném a z něj byly v tomto roce předány do Národního muzea v Praze, v jehož Národopisném oddělení jsou uloženy dosud a občas bývají zapůjčovány na vánoční výstavy v našem regionu (např. v roce 1992 do Slaného). K. Procházka uvádí, že „na deskách malované jesličkové figury z XVIII. století“ byly i v děkanském chrámu Nanebevzetí Panny Marie v Kladně. Podle sdělení arciděkana P. Jiřího Neliby je ve farním depozitáři zachováno pouze na desce malované pozadí, tedy biblické město.

Zajímavou náhradou vícefigurového betléma byla v některých kostelech vosková soška Jezulátka v hedvábných šatečkách a s korunkou, která bývala o Vánocích stavěna na boční oltář (Stochov, Úhonic). Samozřejmě se naskytá otázka, zda nešlo o kopii oblíbené sošky Milostného pražského Jezulátka z kostela Panny Marie Vítězné v Praze. U Jezulátka z Úhonic, ale K. Procházka uvádí, že leželo (!) ve „slušné skleněné skřínce“ a navíc lze jen těžko předpokládat, že by stochovský farář nepoznal Pražské Jezulátko, případně to ve své práci neuvedl.

Nejčastěji se ale v kostelích na Kladensku a Slánsku nacházejí betlémy s vyřezávanými dřevěnými figurkami o velikosti od několika centimetrů až do téměř jednoho metru. Pouze u některých z nich ale známe přesněji jejich původ. To je případ vyřezávaného betléma z kostela Nanebevzetí Panny Marie ve Zlonicích, který v roce 1901 dodal umělecký řezbář Ferdinand Stuflesser ze St. Ulrich bei Gröden v Tyrolsku. V kronice zlonické farnosti se dočteme, že jesle byly udělány podle vzoru betléma, který tato řezbářská firma dodala do chrámu Božího hrobu v Jeruzalémě a do chrámu sv. Rocha ve Vídni s dovětkem, že za ně farář zaplatil 816 rakouských korun. Betlém posvětil před štědrovečerní půlnoční mší v roce 1901 farář František Kraus a po všechny sváteční dny se před ním konala betlémská pobožnost s modlitbami a vánočními písněmi. Betlém dodnes patří k nejkrásnějším v našem regionu, i když byl o část figur ochuzen při vloupání do kostela. Ze vzpomínek paní Marie Školové se dovídáme, že na Štědrý den stávali u jeslíček žáci místní školy oblečení jako andělé v bílém rouchu a s křídly.

Zajímavý je také betlém z kostela sv. Petra a Pavla na Budči u Zákolan. Je totiž dokladem toho, jak betlémy postupně měnily svůj vzhled. Ať už neustálým

doplňováním nových postav, nebo obměnou těch, které zanikly, buď působením zubu času, nebo proto, že se jich zmocnily něčí nenechavé ruce. Takže betlém z Budče, z nějž zmizely postavy dvou ze tří králů, je dnes doplněn o moderní řezby.

Do domácností se zvyk stavět betlém rozšířil až na sklonku 18. století v souvislosti s josefinskými reformami. Císař zakázal stavění betlémů v kostelech, protože šlo podle názoru osvícenců o zvyk naivní a církve nedůstojný. Lidem ale zobrazení biblického příběhu o narození Ježíše Krista v betlémské stáji chybělo, a tak si začali tuto scénu zobrazovat doma. Samozřejmě podle svých schopností a z materiálu, který byl při ruce. Jako kuriozita je v literatuře zmiňován hornický betlém z Kladna, jehož figurky byly vyřezány z uhlí. O jeho osudu ale není dnes nic známo.

Kladensko a Slánsko a vůbec téměř celé střední Čechy nepatřily k oblastem, kde by se betlémy ve větší míře zhotovovaly. Výjimkou je pouze Příbramsko, kde jsou počátky lidového betlémářství spjaty se střídáním období slávy a úpadku tamních rudných dolů a zároveň s existencí poutního místa Svaté Hory. Horníci, kteří přicházeli o práci, nacházeli zdroj obživy ve vyřezávání figurek do domácích betlémů, protože ty si kupovali lidé přicházející se poklonit Svatohorské Matce Boží. Základ betléma tvořily jesle vystlané slámou, v níž ležela figurka novorozeněte, z levé strany stála Panna Maria a z pravé sv. Josef, v pozadí pak osel a vůl. Další figury se mohly dokupovat postupně - sv. Tři králové s průvodem, pastýři s ovci a "daráčci", tedy ti, kdo narozenému Ježíškovi přinášejí dary. Právě postupné dokupování mohlo způsobit, že každá z figur vykazuje jiný řezbářský rukopis. Tohoto původu je zřejmě i betlém ve sbírce našeho muzea, který v původní podobě známe jenom z fotografie, podle níž byl v roce 2006 ve spolupráci s Bohuslavem Vykoukem a Spolkem Příbramští betlémáři rekonstruován.

Kvůli lepší skladnosti i nižší ceně byly v domácnostech oblíbeny malované papírové betlémy. Krásný betlém tohoto typu daroval Vlastivědnému muzeu ve Slaném "po svém dědečkovi Josefu Bohuslavu Foersterovi" Antonín Duras. Betlém je výjimečný nejenom počtem a krásou malovaných figurek, ale i tím, že se postavy pomocí důmyslného mechanismu pohybovaly.

Výhodou malovaných nebo později tištěných betlémů bylo, že se na stejnou plochu vešlo mnohem více figur, než kdyby byly vyřezávané ze dřeva, a také po rozebrání bylo vše mnohem skladnější. Z litograficky tištěných betlémů je asi nejznámější ten, který poprvé v roce 1902 vydalo podle návrhů Mikoláše Alše Dědictví Komenského v Praze. Od té doby byl přetiskován znovu a znovu, ne vždy ale v kvalitě blížící se původnímu tisku. V Kladně prý betlémové archy tiskla Knihotiskárna Jana Hoffmanna v Podprůhonu. Předlohu pro tištěný betlém vytvořil v roce 1969 také kladenský rodák malíř a grafik Cyril Bouda. Ve Zpravodaji Příbramských betlémářů z listopadu 2006 se o tomto betlému můžete dočíst, že sv. Josefu vtiskl Bouda podobu Alexandra Dubčeka, basista má podobu Josefa Smrkovského a údajně byste tu u jedné postavy objevili i tvář Marty Kubišové.

Kromě stabilních betlémů v kostelech a v domácnostech existovaly i jesličky skříňkové, se kterými obcházeli koledníci.

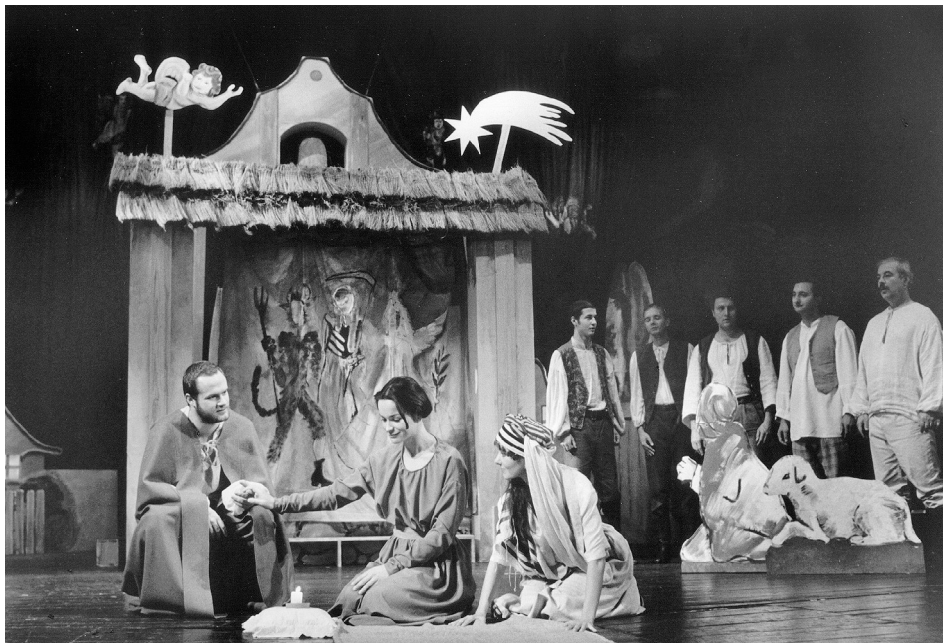
Vánoční hry

Příběh o narození Ježíše Krista zapsaný evangelisty se o vánočním čase četl v kostelech a pro zvýšení účinku byl záhy i zdramatizován. Umění číst bylo totiž ve středověku vyhrazeno především kněžím, a proto se biblické příběhy dostávaly nejprve na nástěnné malby na zdech chrámů, aby je věřící měli před sebou, když už si je nemohli sami přečíst. Od znázorňování výjevů z bible na zdech byl už jenom krůček k jejich dramatizaci. Ta byla původně ryze liturgická, to znamená, že text byl čten jenom více hlasy. Posléze ho kněží začali trochu rozšiřovat, ale jakmile do něj začaly pronikat neliturgické prvky, byla taková představení vykázána před kostel. Tam se jich nejprve ujali učitelé a žáci, pak i cechy a lidové drama bylo na světě.

Jak asi takové vánoční hry vypadaly, jsme se mohli přesvědčit v kladenském divadle, které v roce 1999 nastudovalo hru Betlémská hvězda, což je lidová vánoční hra z Podkrkonoší, objevená v 60. letech teatrologem Janem Kopeckým. Najdeme v ní celý biblický příběh od Zvěstování, přes narození Ježíše, klanění pastýřů a tří králů, útěk do Egypta až po vraždění nevinátek z příkazu krále Heroda.

Tahle hra pochází pravděpodobně z počátku 19. století, ale ještě starší, a také tématicky méně bohatá je tzv. Rakovnická vánoční hra. Její původ byl kladen do 16. století. Dnes je ale zřejmé, že pochází až ze závěru 17. století a ani nevznikla v Rakovníku, ale v jezuitské rezidenci v Chlumku u Luže ve východních Čechách. I když tedy nebyla napsána v našem regionu, přece s ním má něco společného. Zakladatelkou poutního chrámu a stavitelkou jezuitské rezidence na Chlumku byla Marie Maxmiliána Eva Slavatovna z Chlumu a Košumberka, rozená hraběnka Žďárská ze Žďáru, která se po smrti posledního mužského potomka rodu Františka Adama Eusebia stala dědičkou kladenského panství. Na to, že Rakovnická vánoční hra není typickou lidovou hrou, ukazují i jména tří pastýřů, kteří v ní vystupují:

Corydon, Tityrus a Pindaros, která se hodí spíš do antického dramatu než do lidové vánoční hry. Však také ve zmíněné Betlémské hvězdě se pastýři jmenují Matouš, Klíma a Bartoš. A také děj Rakovnické vánoční hry je méně bohatý. V první části spolu rozmlouvají pastýři o ochraně svěřeného stáda a ve druhé se u jesliček dohadují se třemi králi, jestli je právě narozený Ježíšek pastýř, nebo král. Spor nakonec rozsoudí anděl, který všem zvěstuje, že Ježíšek je pastýřem i králem a že před ním jsou si všichni rovni, pokud ovšem mají čisté srdce.

Stochovský farář a etnograf Karel Procházka v souvislosti s vánočními hrami zdůraznil ještě jednu jejich neodmyslitelnou složku - hudbu a zpěv. Přímo prvořadou roli hrála hudba v inscenaci kladenského Divadla Lampion Česká mše vánoční, která byla svěbytným zpracováním proslulé mše Jakuba Jana Ryby a hrála se s krátkou přestávkou od roku 1992 až do prosince 2006.

A na závěr ještě jedna z nejkrásnějších básní o Vánocích, jejímž autorem je Jaroslav Vrchlický:

Hlas zvonů táhne nad závějí,
kdes v dálce tiše zaniká;
dnes všechny struny v srdci znějí,
neb mladost se jich dotýká.

Jak strom jen pohne haluzemi,
hned střásá ledné křišťály,
rampouchy ze střech visí k zemi
jak varhan velké píšťaly.

Zem jak by liliemi zkvětla,
kam sníh pad, tam se zachytil;
Bůh úsměv v tvářích, v oknech světla,
a v nebi hvězdy rozsvítil.

A staré písně v duši znějí
a s nimi jdou sny jesliček
kol hlavy mé, jak ve závěji
hlas tratících se rolníček.

Můj duch zas tone v blaha moři,
vzdech srdcem táhne hluboce,
a zvony znějí, světla hoří -
ó Vánoce! Ó Vánoce!